

УДК 378:37.017:316.75(477)"195"
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-003

Ю. О. Каганов

ВИЩА ШКОЛА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ «НОВОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ» В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ ст.)

У статті, побудованій на матеріалах ГДА СБУ та центральних державних архівів, аналізується роль ідейно-політичного виховання в середовищі радянської вищої школи та його вплив на конструювання світогляду і цінностей студентства в Україні у другій половині ХХ ст. Акцентується увага на формалізмі і поверховості заходів ідеологічного спрямування, їх амбівалентній ефективності. Визначено вплив трудового виховання у вищих навчальних закладах на формування колективізму радянського зразка, окреслено русифікаторську політику та радянський мовний дискурс як чинники уніфікації суспільного простору. Дискутується питання про результативність ідеологічного виховання в університетському середовищі «правильних» переконань, цінностей і моделей поведінки «нової радянської людини» та «перевиховання» і корегування вже прищеплених сімейним вихованням «шкідливих» поглядів.

Ключові слова: вища школа, освіта, Homo Sovieticus, студентство, цінності, радянська Україна

У сучасній гуманітаристиці зростає інтерес до феномену «Homo Sovieticus», що вимагає від науковців його наповнення, на противагу саркастичному змісту, глибинним осмисленням витоків і ґенези формування «радянського громадянина» у конкретно-історичних суспільно-політичних умовах, зокрема, в реаліях радянської України другої половини ХХ ст. Серед інструментів соціалізації людини, що мали на меті здійснювати всеохопний вплив на творення «нової радянської людини, особливе місце посідала вища школа.

У представленій статті здійснюється спроба, на підставі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, центральних державних архівів, частина з яких вперше залучається до наукового обігу, проаналізувати у дихотомії «деклароване – реальне» дієвість ідейно-виховних заходів, зміст навчального процесу, трудового виховання, роль мовного чинника у системі вищої школи у 1950-ті – 1991 рр.

Радянська держава вважала, що студенту не досить самого тільки досконалого опанування фахом. Він повинен бути насамперед ідейно загартованим, відчувати і глибоко усвідомлювати свою особисту відповідальність за дальшу долю революційної справи, якій віддали своє життя наші батьки і діди. Він повинен глибоко засвоїти ленінську теоретичну спадщину, виконувати великі ленінські заповіді [1, с.74].

У Положенні про вищі навчальні заклади 1969 р., просякнутим духом централізації управління університетами і стандартизації навчального процесу, до числа обов'язків студентів відносилось, зокрема, «оволодівати марксистсько-ленінською теорією і підвищувати свій ідейно-політичний рівень (п.10) [2]. Ця теза була дослівно повторена зі Статуту КПРС, в якій вона стосувалась членів партії [3].

Для досягнення цих цілей вишами розроблялися плани ідейно-виховних заходів, які не залишали поза увагою жодну сторону життя молодого людини. Так, наприклад, наведемо уривки з Перспективного плану ідейно-виховної роботи серед студентів Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г. Шевченка від 22.05.1964 р., розроблений ректоратом і парткомом університету і розрахований на всі роки навчання.

1 курс

1. Урочисте посвячення в студенти і перше знайомство з керівниками університету і факультету

- а) вручення спеціальних студентських значків;
- б) передача старшокурсниками заповітів першому курсу;
- в) покладання вінків біля пам'ятника В.І. Леніна;
- г) урочистий вечір в залі клубу.

2. Виділення агітаторів і систематичне проведення агітаційно-пропагандистської роботи в академічних групах:

- а) вивчення найважливіших рішень Партії і Уряду;
- б) політінформація з питань внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу [4, арк.52].

3. Партійно-комсомольські збори на тему: «Їх виховав комсомол» або «Бойові традиції студентської молоді КДУ».

4. Формування навичок комуністичної поведінки:

- а) систематичні бесіди викладачів і студентів старших курсів в академічних групах про культуру поведінки і смаки радянської молоді;
- б) участь студентів у громадсько-корисній праці, самообслуговуванні в гуртожитках і учбових корпусах [4, арк.53].

2 курс

1. Проведення тематичних партійно-комсомольських зборів на теми: «Будівництво комунізму і молодь», «Єдність мети і дій покоління».

2. Проведення теоретичної конференції «Моральний кодекс будівника комунізму».
3. Розгортання руху за кращу групу по вихованню активних будівників комунізму [4, арк.55].

3 курс

1. Залучення студентів до поширення серед молоді і трудящих міста Києва політичних, морально-естетичних, естетичних і науково-атеїстичних знань...

4 курс

1. Створення факультетських лекторських груп і прийом студентів у члени товариства «Знання».

2. Організація у середніх школах силами студентів наукових гуртків, читання лекцій і проведення консультацій.

3. Ведення студентами активної шефської роботи на фабриках, заводах, у колгоспах і радгоспах. Керівництво політшколами і різноманітними теоретичними семінарами, читання лекцій, організація вечорів [4, арк.56].

4. Організація зустрічей з робітниками-передовиками виробництва, спільних вечорів з молоддю заводів, підприємств і колгоспів.

5. Участь студентів у громадсько-корисній праці. Кожний студент за час навчання в університеті повинен пройти школу цілини, будов, спільної праці з робітниками і колгоспниками [4, арк. 57].

За даними соціологічного дослідження «Комуністичні ідеали і становлення особистості студента», проведеного у 1971-1975 рр. на базі Харківського державного університету (опитано 6349 студентів денного відділення), студенти виконували доволі широке коло громадсько-політичних функцій, беручи участь у роботі громадських і самодіяльних організацій вишу. Серед форм громадсько-політичної діяльності вищезгадане опитування виділяє дві групи доручень: 1) парторг, комсорг, профорг, секретарі і члени курсових, факультетських бюро, комітету комсомолу, профкому, тобто виборний партійно-комсомольсько-профспілковий актив, діяльність якого пов'язана з управлінням організацією; 2) Постійні і тимчасові доручення, які дані колективом, громадською організацією або виконувані за власною ініціативою.

Найбільша кількість студентів (85,1%) виконували постійні і тимчасові комсомольські доручення, кожен десятий член вузівського колективу брав участь в діяльності профспілкових органів, 2,2 % виконувало партійні доручення [5, с.105].

Під час повсякденного навчального процесу рішенням партбюро інститутів до кожної академгрупи було прикріплено викладача-агітатора, який керував всією політико-виховною роботою в групі, спираючись в своїй роботі на партійні організації, комсомольські і профспілкові організації груп та студентський актив.

З агітаторами двічі на місяць проводились семінари, на яких з інструктивними доповідями та повідомленнями виступали керівники інститутів та члени кафедр марксизму-ленінізму. В академічних групах щотижня проводились політінформації, бесіди з питань міжнародного життя, внутрішнього життя країни, про досягнення науки і техніки, на антирелігійні, етичні та естетичні теми.

У довідці про стан ідейно-виховної роботи серед студентів Станіславського педагогічного інституту від 08.02.1957 р., надісланій секретарю ЦК КП України Червоненку С.В., повідомлялось, що «на початку навчального року до кожної групи прикріплені викладачі. Серед 42 викладачів, прикріплених до академічних груп, 15 комуністів. Партійне бюро щомісяця проводить семінари з викладачами, прикріпленими до груп, по темах наступних політзанять, а також по обміну досвідом. У кожній академічній групі один раз на тиждень (по середах або по четвергах) проводяться політзаняття. В цьому навчальному році в усіх академгрупах проводились політзаняття на такі теми: «39-а річниця Великої Жовтневої Соціалістичної Революції», «За дальше згуртування сил соціалізму на основі марксистсько-ленінських принципів», «Про VIII з'їзд Комуністичної партії Італії», «Ще раз про історичний досвід диктатури пролетаріату» (стаття в Женьмін'зібао)» [6, арк.14].

Кількість та всеосяжність заходів ідеологічного спрямування формують уявлення про їх надзвичайну дієвість щодо формування ідейних переконань і способу поведінки молодого радянської людини. Разом з тим, у документах під грифами «таємно» часто наголошувалось на загальних вадах ідейно-виховної роботи через її формалізм. «Стан виховної роботи серед студентів не відповідає вимогам, поставленим партією і урядом в справі поліпшення підготовки вчительських кадрів. Основним недоліком в організації та проведенні ідейно-виховної і культурно-масової роботи серед студентів є формалізм, відірваність виховної роботи від завдань підготовки вчителів. Окремі викладачі, виділені агітаторами в навчальні групи, далекі від студентів, до дорученої роботи ставляться без належної відповідальності, вважають виховну роботу з студентами виключно справою громадських організацій. Політінформації в окремих групах проводяться скучно, у відриві від конкретних завдань групи, при слабкій активності студентів», – йшлося у вище цитованій довідці про роботу Станіславського педагогічного інституту [6, арк.17].

Під час республіканської наради з питань перебудови роботи вузів у світлі нових вимог Закону про народну освіту (5-6 травня 1960 р.) секретар ЦК КП України з ідеологічної роботи А.Д. Скаба визнавав: «Взяти, наприклад, політінформації, які в деяких вузах вважаються «провідною» формою ідейно-політичного виховання студентів. В багатьох випадках вони проводяться примітивно, по-школярськи, внаслідок чого не тільки не сприяють політичному зростанню студентів, а навпаки породжують у них байдужість до питань політики. Так, в Харківському інституті механізації сільського господарства більшість агітаторів до політзанять не готуються, проводить їх на низькому рівні. Наприклад, зав. кафедрою технології металів т. Жуков в одній із своїх бесід в групі так роз'яснював питання про відмінність рушійних сил в соціалістичному суспільстві і капіталістичному: «Наші люди борються за підвищення продуктивності праці. Там же змагаються за те, хто більше з'їсть». Викладач цього ж інституту т. Сініцин по такій важливій темі, як

Постанова ЦК КПРС «Про партійну пропаганду в сучасних умовах» заняття провів за 5 хвилин, прочитавши лише окремі фрази з постанови. На зауваження товариша, який був присутній на цьому занятті, що не можна так поверхово підходити до вивчення партійного документу, він заявив: «Дуже добре, що я тільки 5-7 хвилин читав постанову, а то я б заморив і вас, і студентів». Десять хвилин проводила політзаняття на цю ж тему викладач Йохелес. Не знаючи чим заповнити час, який залишився після читки постанови, вона звернулася з проханням до одного з студентів піти пошукати яку-небудь газету, щоб щось з неї прочитати» [7, арк.268].

Окрім спеціальних ідейно-виховних заходів сама матриця навчального процесу містила потенціал ідеологічного впливу на студентство через обов'язкові суспільні (інша назва – ідеологічні) дисципліни: «Історія КПРС», «Марксистсько-ленінська філософія», «Політична економія» (запроваджені з 1956 року), «Основи наукового атеїзму» (з 1959 р.), «Основи наукового комунізму» (з 1963 р.), з 1974/1975 н.р. з суспільних наук був введений державний екзамен. Мета цих «ідеологічних» предметів полягала в утвердженні віри у справжність і реальність комуністичного ідеалу та формування правильного світогляду. Невипадково, читання цих курсів завжди перебувало на особливому контролі ректоратів, органів ЦК і КДБ.

Ключовим засобом організації праці на цих заняттях був конспект. Дослівне конспектування першоджерел виступало засобом прищеплення єдиноправильності поглядів і запобіжником від розвитку критичного мислення та формування власних суджень.

«Навряд чи можна приєднатися до думки тих, хто вважає, що конспект повинен передавати зміст першоджерела тільки своїми словами. Чи не призведе це до різнобою в інтерпретації теоретичних положень, при якому буде важко розібратися навіть викладачеві?... Особливо коли це стосується положень революційної теорії, марксистсько-ленінської науки, яка відзначається своєю ясністю, неперевершеною логікою, доказовістю, нарешті доступністю. А сама вона – плідна основа формування ідейної переконаності, комуністичного світогляду», – закликала газета «Радянська освіта» 17 жовтня 1979 р. [8]

Повідомляючи у відділ науки ЦК КП України про звітно-виборні збори в партійних організаціях Чернівецького державного університету і медінституту у грудні 1957 р., йшлося про те, що «викладачі суспільних наук Гуськов, Земляна, Страхов у своїх лекціях і на семінарських заняттях ще не вижили елементів абстрактності, догматизму і начотництва, слабо пов'язують матеріал з життям, читають сухо, безпристрасно. В ряді лекцій, наприклад, доцента Русанова не викриваються в достатній мірі буржуазна ідеологія, зокрема ідеологія українських буржуазних партій» [6, арк.96].

В умовах хрущовської відлиги, прагнучи зрозуміти причини розходжень між реальним життям і партійними гаслами, бажання наблизити неодноразово обіцяний комунізм, а також одержати нехай і дозовану, але правдиву інформацію приводило до того, що на лекціях і семінарах, під час особистого спілкування з викладачами студенти стали задавати «провокаційні» питання.

Сергій Горбачов, нинішній директор спеціалізованої школи № 148 м. Києва з поглибленим вивченням української мови та літератури імені Івана Багряного, розповідає про випадок на семінарі з політичної економіки соціалізму в Запорізькому педінституті, коли розглядали тему, пов'язану з народною власністю. «Будучи молодим і інтелектуально нахабним, я поставив питання, чи вірно я розумію, що вся власність у нас є народною. Отримавши ствердну відповідь від викладача, я запитав, чи маю я, як представник народу, свою частку власності. Знову діставши підтвердження, я навів визначення, яке ми читали на початку семінару, про те, що власність – це те, що можна придбати, обміняти, продати, це те, чим можна розпоряджатися, і запитав, як я можу продати свою частку «Запоріжсталі». У бідного доцента обличчя побіліло» [9].

Для мене був справжній шок, – згадує С. Горбачов, – коли викладач Запорізького державного педінституту Олександр Степанович Кондратьєв першу лекцію з підготовки до роботи в Музеї «Ясна поляна» розпочав такими словами: «В мировую літературу якими несподіваними вспышками за всю ее историю вошло лишь два писателя – Лев Толстой и Александр Солженицын». Другие писатели готовились, они нарабатывали авторитет, а всего лишь два писателя вошли в литературу молниеносными вспышками, после которых они проснулись знаменитыми». Ця лекція проходила у лютому 1982 р., одразу після смерті М. Суслова. Я приблизно розумів, хто такий Солженицин, читав під ковдрою «Івана Денисовича», але сказати в аудиторії назагал...» [9].

Як згадує у наданому нам інтерв'ю Геннадій Семенов, в Харківському державному університеті були викладачі ідеологічних предметів, які намагались відповідати на гострі питання так кваліфіковано, щоб це не викликало відторгнення і тим самим парадоксально розкріпачували свідомість. «1967 рік, 1 курс, йде семінар з історії КПРС. Один із студентів з російської глибоки, десь зі Смоленська, встає і говорить, що якби німці вели б себе інакше, ситуація могла бути зовсім інша. Вони просто швидко озлобили населення, а загалом населення в цих місцевостях не дуже лояльно ставилися до радянської влади і деякі вітали прихід німців, потім ситуація змінилася. Викладач Білоцерківський спокійно поставився до цього виступу і навіть включився у дискусію...» [10].

Слід зазначити, що ступінь доктринальності і догматизму у викладанні цих курсів була пов'язана із суспільно-політичною ситуацією в країні. Так, у досліджуваний період суттєвим вододілом стали події введення радянських військ у Чехословаччину 1968 р., після чого поодинокий лібералізм окремих викладачів ідеологічних дисциплін змінився на будь-яке уникнення відкритої дискусії.

Маючи високий інтелектуальний рівень, частина викладачів використовували методи підтексту, езопову мову, прагнучи під ідеологічною мішурою подати об'єктивну інформацію студентам, сприяти формуванню їх критичного мислення.

Так, у квітні 1973 р. КДБ повідомляло про неправильну поведінку викладачів Київського державного університету, здебільшого ідеологічних кафедр. Йшлося про доцента філологічного факультету Кононенка Петра Петровича, члена КПРС. «Його лекції – у підтексті, і читає, як сам говорив, для 2-3 студентів, здатних його розуміти з півслова. Лекції він читає, без сумніву, на філологічному факультеті найкраще і студентство сприймає його з захопленням. Більшість – зовнішній лоск, меншість – ерудицію і вміння розповідати про все в доступній формі... Наприклад, порівнює на лекції подвиг Павлика Морозова і Антігони. Цар заборонив хоронити Антігоногового брата, але вона, всупереч волі царя, похоронила – отже, виконала свій людинолюбний обов'язок. А Павлик Морозов доніс на свого діда і цього хлопчика ставлять як приклад нашим піонерам: ідіть донесіть і ви на своїх родичів» [11, арк.308-309].

Корінь хибної поведінки молоді вбачався саме у неналежному здійсненні університетом своєї місії виховання ідейно правильної «радянської людини».

Ідейні хиби підкреслювались, зокрема, при викладанні курсу історичного матеріалізму на філософському факультеті КДУ, який читав доцент Ткаченко Костянтин Андрійович, член КПРС. У документах КДБ згадувалося: «В лекціях і на семінарських заняттях всіляко підкреслює першість української мови. На одному з семінарських занять у 1972 р., коли студент відповідав російською, Ткаченко почав радити йому відповідати українською: «А ви спробуйте українською мовою. Тоді і зрозумієте, що до цього говорили не музикою». На одному з семінарських занять зі студентами з Чехословаччини Ткаченко заявив, що «українська, словацька і чеська мови дуже схожі і не знати української мови за півтора років перебування в Україні – соромно» [11, арк.312].

Увагу КДБ привертали окремі викладачі Львівського державного університету, зокрема Кравець, Денисюк, зав. каф. історії України історичного факультету ЛДУ, які в середовищі студентів припускалися «ідейно ворожих тлумачень історичного і культурного розвитку українського народу, перекичували марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу, у ході навчального процесу слабко виховували у студентів ідейну переконаність і безмежну відданість справі Комуністичної партії» [11, арк.62].

Прагнучи використати для підкріплення своїх позицій «голос народу», КДБ, посилався на інших викладачів ЛДУ, які заявляли, що окремі студенти стають на хибний шлях через зміст окремих лекцій і семінарських занять, які мають двозначний характер і наводять студентів на неправильні розмірковування» [11, арк.62].

Зав. кафедрою філософії ЛДУ Кубланов заявив: «Викладачі історичного факультету ЛДУ професор Кісь, Борис, Ратич при читанні лекцій припускаються двозначності, підкреслюють особливості української нації. Професор Кісь підтримує зв'язки зі своїми родичами в США, отримує від них посилки. Як зазначив Кубланов, «окремі викладачі ЛДУ, росіяни за національністю, через острах бути неугодами керівництву університету, уникають говорити в його стінах російською і читають лекції перекинутою українською мовою» [11, арк.139].

В приватній бесіді декан історичного факультету ЛДУ доцент Челак говорив: «Те, що студенти історичного факультету зайнялись націоналістичною діяльністю, це не випадкове явище, а результат роботи на історичному факультеті професорів Карпенка і Кравця, які протягом довгого часу у процесі навчальної і наукової роботи виховували студентів у націоналістичному дусі. Колишній секретар парткому Цьох загравав з ними і не вживав ніяких заходів, незважаючи на те, що знав про їх відкриту націоналістичну пропаганду серед студентів. Все це призвело до того, що студентів весь час пічкали націоналізмом». (олівцем в документі дописано: Карпенко з ЛДУ звільнений) [11, арк.140].

У цілому ж, попри окремі виключення, самоцензура, розуміння «берегів» власних оцінок і думок для більшості викладачів добре спрацьовували в умовах радянської освітньої моделі. Коли ж вони, в рамках поодиноких зарубіжних відряджень, стикалися з «буржуазною» системою освіти, то були змушені шукати відповіді на питання, сама постановка яких в СРСР була крамольною.

Так, доцент Сумського педінституту Швачко С.А. за підсумками двохмісячного відрядження в США звітувала, що в середній школі ім. Рузвельта в Сан-Антоніо (Техас) їй ставили такі питання: «Чи є у вас універсами? Чи існує проблема наркотиків? Чи платите ви податки за покупки? «Як ви трактуєте поведінку Солженицина, Сахарова? Чому ваші учні сидять рівно за партами? Чи обов'язково дітям їхати у піонерські табори? Чи можете ви ходити у брючному костюмі?» [12, арк.49]. Важливим у цьому контексті вважаємо не стільки сутність відповідей на ці питання, а власне поштовх для радянських викладачів порівнювати окремі сфери життя суспільства в СРСР і за кордоном, що є першим спонукальним мотивом для критичного аналізу дійсності.

Викладачі вишів часто використовувались як автори ідеологічних текстів у ЗМІ, сповнених риторики «холодної війни», боротьби проти «буржуазних націоналістів». У газеті «Днепр вечерний» 9 березня 1973 р. було вміщено статтю завідувачки кафедри англійської мови Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією під назвою «Пани – добродії». Авторка до приїзду в СРСР жила в Канаді, і у замітці таврує злісною ганьбою «різномастих імперіалістичних фальсифікаторів, які, псуючи марксистсько-ленінське вчення з національного питання, прагнучи у своїй антикомуністичній пропаганді протиставити національне інтернаціональному, активно використовують для цієї мети всіляких буржуазних націоналістів, що знайшли собі пристанище в капіталістичних країнах, зокрема в США, Канаді, ФРН, Франції» [13].

Викладачка згадує, що «перше ніж приїхати в Радянський союз я багато років прожила в Канаді, так що особисто наслухалася всяких «самостійників» і їхніх ідеологів..., мені довелося розмовляти з одним «паном-добродієм». Він розповів, що в Канаді серед українських націоналістів є сім різних організацій. Скільки б не

намагалися, їм не закрити ослиними вухами сонця. Українська Радянська Соціалістична республіка живе й процвітає. Українська мова є й усіма поважна, українська національна соціалістична культура є, розвивається і може встати в ряд з найвищими культурами будь-яких країн» [13].

Водночас привертає увагу важко приховане презирство авторки до української мови. Зокрема, воно виявляється у вкрапленні нею в російськомовний текст кількох українських слів: «пани-добродії», «засіхателі», «самостійники». Усі ці слова в тексті мають виключно негативну конотацію і спрямовані на те, щоб асоціювати українську мову з не просто низькопробною, але й ще ворожою і агресивною культурою.

Стаття не залишилася непоміченою, про що можна судити з анонімного листа, підписаного прізвищем Іванова, що надійшов до редакції. Про нього КДБ УРСР повідомляло 11.06.1973 р. ЦК Компартії України. Лист містить напівцензурні і образливі вислови, хоча сповнений аргументації: «Ти поцікався, скільки було арештовано викладачів університету у 1935-1936 рр. Адже були знищені кращі мислячі люди. Ти [...] подивись, що робиться сьогодні. Знайди хоч один інститут, де викладання ведеться українською мовою. А чи відомо тобі [...] що на все місто одна середня школа, а в усіх школах українська мова вивчається як іноземна» [14, арк.334].

Формуванню однозначності і догматичності мислення студентів сприяв радянський мовний дискурс. Теоретичні й практичні аспекти за різними визначеннями «новоязу», «дубової мови», «тоталітарної мови» нами аналізувались в окремій публікації [15]. Зауважимо, що під час здобуття вищої освіти кожен студент неодноразово мав стикатися (як слухач або автор) з, наприклад, такими текстами, як звернення делегатів республіканського зльоту студентів до вузівської молоді Радянської України:

«Як усе на землі тягнеться до сонця, так і ми своїми найдорожчими помислами линею до рідної матері – славної партії комуністів. У могутнім перегуку промислових гігантів і буянні золотого колосся, у величчях здобутках науки і розквіті культури, у нових цілинних борознах і космічних трасах – скрізь ми бачимо:

- розум партії,
- волю партії,
- силу партії,
- славу партії.

І немає для нас більшого щастя, як втілювати у життя її мудрі накреслення, віддавати свої знання і сили величній справі комуністичного будівництва» [1, с.109].

Постійне повторення однотипних слів і пафос спрямовувались на те, щоб кожен радянський читач або слухач виявлявся одурманеним або втрачав можливість сумніватися у справжності гасел і в описі реальності.

Формування «радянської людини» нерозривно пов'язане з імплантацією російської мови в усі сфери життя суспільства, життя кожного громадянина.

Російська мова була проголошена мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР, але більш релевантним можна вважати інший вживаний в офіційному дискурсі вислів «російська мова як міцна зброя міжнаціонального спілкування».

1961 р. з подачі М. Хрущова на XXII з'їзді КПРС формула «мова міжнаціонального спілкування» доповнюється і посилюється тезою: «друга рідна мова неросійських народів СРСР».

Для приховування русифікаційного характеру процесів використовувалась низка аргументів:

1) безперервний розвиток політичних і культурних зв'язків між народами нашої країни і закордонних країн, що важко здійснювати без знання російської мови;

2) більшість сучасної науково-технічної, політичної, художньої літератури, монографій, підручників і навчальних посібників видається в країні для всіх народів Радянського Союзу російською мовою;

3) значна частина випускників вищих навчальних закладів республіки, особливо з технічних вузів, направляється в роботу в усі райони СРСР.

Ці аргументи подавались як такі, що мають об'єктивну природу, таким чином формувалось уявлення, що їх неможливо змінити, вплинути чи скорегувати і вони не залежать від політики влади.

Що стосується вищої освіти, то за винятком окремих вишів, зокрема Львівського державного університету, Сумського педінституту, Івано-Франківського медичного інституту, де значна частина курсів викладалась українською, навчальний процес здебільшого здійснювався російською мовою. Українська мова побутувала лише на філологічних факультетах. За даними Івана Коляски (понад 30 років був марксистом і розчарувався у радянській дійсності після двох років перебування в Києві, навчаючись у ВПШ), в університетах Одеси, Харкова і Дніпропетровська немає навчання українською мовою, а в Київському університеті лише 20-25% лекцій проводилося українською мовою [16, арк.155].

За цих обставин система вищої освіти консервувала меншовартісний, «селянський» образ української мови, не придатної для модернізації, урбаністичного способу життя, кар'єрних перспектив, наукових відкриттів. До того ж вступні іспити в університети проходили російською мовою.

Цинічно порушуючи причинно-наслідковий зв'язок, влада рапортувала, що монополізація російської мови «во всех случаях совпадает со стремлением студенческой аудитории».

24-28 грудня 1963 р. у Московському університеті відбулась всесоюзна конференція викладачів російської мови вищих навчальних закладів республік. Офіційною метою її було «подальше поліпшення викладання російської мови». Насправді ж метою було поширення російської мови, як мови навчання. Особлива критика була спрямована проти Латвії, Естонії і Молдавії, де небажання вивчати російську мову

було особливо відчутно. Після конференції посилювався тиск щодо введення російської мови як основної мови навчання у вищих навчальних закладах [16, арк.165].

Половинчастими виявилися тимчасові періоди «декорування» русифікаторського курсу. З дозволу партії 1965 р. були зроблені деякі поступки і спроби поширення української мови у вищій школі. Зокрема, за вказівкою секретаря ЦК Компартії України з ідеології Андрія Скаби у липні 1965 р., у тримісячний термін, мав відбутися перехід викладання у вузах республіки українською мовою. У свою чергу, міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР розробило заходи, згідно з якими передбачалось запровадити у вузах, на курсах і в академічних групах факультативне вивчення української мови [17, с.157].

У цей час КДБ отримав дані про те, що представники творчої і наукової інтелігенції Києва заявили про зумисну непідготовленість цих заходів. Так, один з представників творчої інтелігенції заявив у приватній бесіді: «Те, що зробили з українізацією вищої школи, – це паскудна справа. Це схоже на будівництво будинку, зводили який дозволили. А будматеріалів не видали. Так і тут: не підготували підручників, статей, не провели роз'яснювальної роботи зі студентами. Це зроблено провокаційно. Мовляв, студенти самі будуть відмовлятися від українізації. Між іншим, вже є реакція. Студенти будівельного інституту подали заяву, щоб знову перейти на російську мову. Через деякий час в ЦК скажуть, що студентство не хоче українізації і треба від неї відмовитися» [18, арк.152-153].

Разом з тим, КДБ УРСР фіксував імпульси від тимчасової українізації, зокрема вплив на студентів другого курсу молдавського відділення факультету іноземних мов Чернівецького державного університету, які у кількості 13 осіб демонстративно відмовились слухати лекції «Вступ до літературознавства» російською мовою, мотивуючи це тим, що вони за національністю молдавани і румуни і повинні слухати лекції молдавською мовою. Вся група подала заяви декану факультету про відрухування з Чернівецького державного університету і переведення на навчання до Кишинівського державного університету». Органи держбезпеки гарантували «здійснення заходів щодо позитивного впливу на студентів молдавської групи» [18, арк.27].

14-15 березня 1974 р. в Києві проводилась нарада працівників вищої школи, яка обговорювала питання «О работе высших учебных заведений республики по выполнению решений XXIV съезда КПСС и постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 18 июля 1972 г. «О мерах по дальнейшему совершенствованию высшего образования в стране». Під час цієї наради зверталась увага на неприпустимість адміністрування у мовних питаннях та штучного втручання у процеси, що об'єктивно відбуваються. Під поняттям «об'єктивний» розумілись вищенаведені, створені владою, аргументи русифікаційного характеру. Вердикт В. Щербицького звучав чітко: «В умовах вільного й безперешкодного розвитку національних мов, у нашій країні неухильно підвищується роль російської мови в міжнародному спілкуванні народів СРСР. Звідси органічна потреба в удосконаленні знання російської мови кожним громадянином і особливо фахівцем з вищою освітою» [19, арк.3].

Незважаючи на різний ступінь русифікаторської політики, залежно від суспільно-політичних процесів, її ядро залишалось незмінним. За цих умов здебільшого філологічні факультети педінститутів і університетів (зокрема, їх українські відділення) ставали острівцями збереження і відстоювання прав української мови.

За даними КДБ, група студентів українського відділення філологічного факультету Донецького державного університету 27 грудня 1966 р. організувала читання документа І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». При цьому присутніми були 40 студентів. Наступного дня читання вказаного документа відбувалося у групі 20 студентів. До організації заходу був причетний поет-початківець В. Голобородько, студент філологічного факультету Донецького університету [20, арк.1].

У квітні 1968 р. увагу КДБ привернула літературна студія при філологічному факультеті Київського державного університету. «Заняття в ній заражені місничством, національною вузькістю. Студенти, які пишуть російською, на заняття студії не ходять: до них ставляться вороже. Багато студентів і викладачів вважають, що нинішня літературна студія КДУ це легальне місце зборів націоналістично налаштованої молоді», висловлювали занепокоєння органи держбезпеки [21, арк.92].

Мовне питання у студентському середовищі часом ставало каталізатором дискусій і міркувань на широкі теми внутрішньої і зовнішньої політики, прав націй і питання дружби народів.

Так, у цитованому вище документі КДБ наголошувалося, що серед студентів Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, особливо на гуманітарних факультетах частими є розмови про ніби перекинування ленінської національної політики, передусім з питань української мови і культури. В їх середовищі поширюються різноманітні рукописні збірники і статті з витримками з творів класиків марксизму-ленінізму, з'їздів і пленумів партії з національного питання, де у формі алегорії або відкрито говориться про витіснення української мови із закликami до її захисту, зводиться наклеп на органи держбезпеки, суду і прокуратури «Окремі особи з числа студентів виправдовують діяльність українських буржуазних націоналістів і бандоунівського підпілля на території західних областей республіки, висловлюють думку про необхідність виділення України зі складу Радянського Союзу у самостійну державу, визначаючи при цьому особливу роль інтелігенції і молоді. Ці розмови часом відкрито ведуться в аудиторіях і гуртожитках університету іноді навіть у присутності викладачів» [21, арк. 90].

11 травня 1968 р. на колонах центрального входу головного корпусу Київського університету ім. Шевченка виявлені надписи, виконані білою фарбою, такого змісту: «Ленінську національну політику в ділі! Кіно – українською мовою! Національну мову в вузах і установах. Долой русифікаторів! За вказівкою ректора університету надписи були зафарбовані [22, арк.14].

Розходження між декларованими гаслами і життєвими реаліями, особливо на ґрунті сімейного виховання, виступали однією з найбільш частих причин зневіри у комуністичних ідеалах та звернення до української національної культури і формування української національної ідентичності, патріотизму серед молоді. Один з колишніх студентів Київського державного університету згадував: «Так скінчився перший курс. Бачу, що державні органи не хочуть їй (українській інтелігенції) того, чого вона хоче, отже на українців є гніт, але розуміє це тільки передова частина інтелігенції, інша частина пристосовується, а народ взагалі нічого не розуміє, бо його не так виховують. Це найгірше місце українофільства, що воно себе вважає розумним, свідомою частиною, цвітом нації, а селяни та робітники нічого не розуміють, бо їм аби достаток та добробут, і вони забудуть і націю і мову. На кінець першого курсу я вже був оформлений українофіл і вина тут не тільки моя. В комуністичний ідеал я не вірив ще у школі, радіогазетна агітація та виховання приїлися, пропрацював три роки – жодного чесного комуніста не зустрів, усі носять партійні квитки, щоб краще жити. І вийшла розбіжність між книжками, де комуніст – честь, гордість, совість епохи, і життям» [22, арк. 49-50].

Після XX з'їзду КПРС у вищих навчальних закладах Української РСР магістральною стає ідея трудового виховання і суспільно-корисної праці. Прийнятий 1958 р. Верховною Радою СРСР Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» закріпив переваги для вступу тих осіб, які мали трудовий стаж і віддавав перевагу вечірнім і заочним формам навчання. Входить в традицію робота студентів в літній час на збиранні врожаю в районах цілинних і перелогових земель, в колгоспах і радгоспах. Студенти в процесі навчання мають брати участь у спорудженні великих промислових об'єктів, в житловому будівництві. Студентськими руками будуються навчальні будинки, гуртожитки, їдальні.

«Кожен майбутній спеціаліст повинен вважати почесним право участі в літньому трудовому семестрі». «Тільки в праці, тільки в будівництві комунізму формується і загартовується світогляд, моральний облік людини, народжується стійкість і мужність у боротьбі за ідеї марксизму-ленінізму, політику Комуністичної партії» [7, арк.33].

«Запаморочення від успіхів» у трудовому вихованні спонукало Міністерство вищої освіти УРСР у грудні 1958 р. йти далі і заявити, що дирекції ряду вузів, профспілкові та комсомольські організації не використовують всіх можливостей для поліпшення трудового виховання студентства, адже в житті вузівської молоді існують явні протиріччя: літом студенти працюють на будовах, цілинних землях, в колгоспах і з успіхом обслуговують себе, а в період навчання, особливо в гуртожитках, вони знаходяться в такому становищі, коли за них миють, прибирають, ремонтують [23, арк. 134].

«Нинішній порядок в гуртожитках об'єктивно сприяє вихованню в деяких студентів утриманських настроїв, зневажливого ставлення до «чорнової» роботи», – йшлося у листі Міністерства у ЦК Компартії України. – У зв'язку з цим заслуговує уваги цінна ініціатива колективу Київського технологічного інституту харчової промисловості, гуртожитки якого в цьому навчальному році перейшли на повне самообслуговування. Студенти відмовились від прибиральниць і вахтерів, вони своїми руками наводять зразкову чистоту в кімнатах, коридорах, санітарних вузлах. Ремонтують меблі, житлові кімнати. Перейшли на самообслуговування і ряд студентських гуртожитків вищих учбових закладів Одеси, Харкова, Львова та інших міст. Однак багато директорів (реktorів), комсомольських та профспілкових організацій вузів проявляють нерішучість в справі переведення гуртожитків на самообслуговування, стають на шлях зволікання і вичікування» [23, арк.135].

Міністерство вищої освіти УРСР, Республіканський комітет профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ Української РСР і ЦК ЛКСМ України, враховуючи набутий досвід, запропонували директорам, комсомольським та профспілковим організаціям вищих навчальних закладів на основі широкої роз'яснювальної роботи серед студентства забезпечити до 1 лютого 1959 року переведення всіх студентських гуртожитків на повне самообслуговування [23, арк. 135].

Окрім можливості заощадження ресурсів шляхом залучення численної когорти студентів для вирішення господарських проблем, вважаємо, що влада негласно переслідувала цим й інші цілі, що полягали далеко за межами економічної складової.

По-перше, імплантувалась утилітаристська, технократична модель прогресу, в якій академічне навчання саме по собі мало виглядати презирливим, і лише в сполученні з трудовим вихованням являло собою дозволений вектор формування людини.

По-друге, трудове виховання мало значно більший потенціал, порівняно з навчальним процесом, для виховання колективізму радянського зразка серед молоді і вихолощення ознак індивідуальності.

По-третє, у такий спосіб відбувалось виховання покірності державі, на заклик якої громадянин повинен, фактично безоплатно, віддавати свій час і зусилля.

На наш погляд, трудове виховання у студентських колективах екстраполюється на загальну теоретичну схему колективізації життя радянського суспільства, яке пропонує професор Європейського університету у Санкт-Петербурзі Олег Хархордін щодо 1950-х років. Йдеться про чотири стратегії цієї мети:

- а) посилити колективоутворюючі механізми в уже створених колективах;
- б) зв'язати всі офіційні колективи в єдиний мега-колектив;
- в) створити колективи з тих малих груп, яким досі вдалось уникнути колективізації;
- г) відслідкувати і приєднати до певного колективу тих рідкісних індивідуумів, які якимось дивом умудрялися існувати самі по собі, поза системою [24, с. 364].

Сам процес роботи в колгоспах і радгоспах супроводжувався політінформаціями, змаганнями за кращі показники в праці, переглядом у вільний час ідеологічно правильних кінофільмів. Для ілюстрації і

підтвердження результативності цієї ідейно-виховної роботи під час трудового виховання ректор Київського державного університету у листі до зав. відділом науки і культури ЦК КП України Ю.Ю. Кондуфора 18.07.1964 р. писав про перевиховання на радянський кшталт навіть іноземних студентів: «Індонезійські студенти, які працюють в радгоспі ім. Чкалова, в розмові з деканом підготовчого факультету заявили, що життя і робота в радгоспі дозволили їм краще познайомитись з життям і працею радянських людей. Коли в перші дні була затримка з транспортом, то індонезійські студенти виявили бажання піти на роботу пішки за 9 кілометрів» [4, арк.95].

Ректорат КДУ також звітував, що між африканськими студентами, які працюють в радгоспі «Виноградний», розгорнулися змагання за кращі показники в праці та громадському житті, і для них організовані зустрічі з керівництвом радгоспів, огляд господарств, зустрічі з Героями Соціалістичної Праці [4, арк.94].

Разом з тим, обстановка збору врожаю сприяла різним проявам дозвілля студентів. Виготовлення студентами Харківського політехнічного університету чорного прапору з надписом «Анархія – мати порядку» викликало осуд партійного комітету ХПІ, який у квітні 1961 р. заявив, що «колгоспникам візок з чорним прапором нагадував банди Махна і часи фашистської окупації». Ці події стали предметом фейлетону «Как вырос «Слон», вміщеному у газеті «Комсомольская Правда».

«Цей обурливий факт став результатом низького рівня політико-виховної роботи в групі і незадовільного керівництва з боку партбюро і деканату факультету автоматики і приладобудування в період збирання врожаю. Винним були винесені партійні стягнення. Одночасно були намічені заходи щодо поліпшення політичного виховання студентства» [25, арк.116].

Слід зазначити, що лише з прийняттям 1991 р. Закону Української РСР «Про освіту», було нормативно закріплено у ст.51, що залучення учнів та студентів за рахунок навчального часу на роботи, не пов'язані з навчальним процесом, забороняється. На етапі обговорення проекту цього Закону у лютому 1991 р. Міністр освіти І.А. Зязюн вважав, що в силу надзвичайних ситуацій, які можуть скластися в сільському господарстві, як крайня необхідність, можлива участь студентів вищих та учнів середніх спеціальних і професійно-технічних навчальних закладів у збиранні врожаю, причому на добровільній основі на строк не більше одного місяця з попереднім укладанням відповідних договорів між сільськогосподарськими підприємствами та навчальними закладами [26, арк. 74].

В умовах командно-адміністративної економіки розподілення на роботу молодих спеціалістів заявлялося засобом вирішення питань безробіття, рівномірного забезпечення регіонів робочою силою відповідно до планових показників, отримання досвіду роботи.

В реальності цей елемент, який вінчав систему вищої освіти, ніс на собі потужний ідеологічний заряд виховання покірності у молоді людини, призначення її до переважання державних інтересів над особистими, занурення у середовище «нормальних» радянських людей на виробництві. Недарма в офіційних документах рефреном розподілення називається «почесним обов'язком перед державою».

Поряд з різними хитрощами, підробленими довідками, сімейними обставинами, якими молодь намагалась уникнути директивного працевлаштування, документи ЦК Компартії фіксують факти відмов від виїзду на призначене місце роботи. Так, з випуску вищих навчальних закладів України 1955 року без поважних причин не з'явилися на роботу 43 випускники. Найбільше – з Кримського педінституту – 6 чол., Львівського – 5 чол., Одеського – 4 чол., Київського – 3 чол. [27, арк.26].

На звітно-виборних зборах в партійних організаціях Чернівецького державного університету і медінституту у грудні 1957 р. відзначалось, що є чимало фактів, коли випускники інституту не виїжджають на роботу за призначенням міністерства охорони здоров'я УРСР. В зв'язку з цим була висловлена пропозиція порушити клопотання перед відповідними органами про зміну порядку розподілу молодих спеціалістів – випускників медінститутів з тим, щоб дипломи їм видавались через рік після закінчення вузу, по пред'явленню довідки з місця роботи [6, арк.98].

Примітно, що умови розподілення на роботи зустрічали спротив не тільки серед студентства, а й партійно-радянської еліти – слухачів Вищої партійної школи при ЦК КП України.

На ім'я П. Шелеста у травні 1969 р. надійшов анонімний лист, підписаний «слухачі-дурашкині ВПШ при ЦК», в якому висловлювалося обурення тим, що розподілення після навчання у ВПШ жодним чином не сприяє кар'єрному просуванню партійними сходами.

«Нас з більшості областей вже викликали до ЦК і оголосили направлення на роботу. Переважна більшість з нас незадоволена. Як можуть дорослі партійні керівники не рахуватися з гідністю і самолюбством молодих партійних працівників! Нас стало цікавити, що являє собою ВПШ? Судячи з розподілу – це курси. Якщо це так, то вона так і повинна йменуватися, тоді б ми і не тільки б ми не пішли б добровільно на ці курси. Отримати тут знання заради того, щоб їх тільки мати і не піднятися службовою драбиною, щоб ці знання використати з ще більшою ефективністю, – немає сенсу. Нам здається, що в ЦК вважають нас дурашками, а до приходу до школи – взагалі неповноцінними: ми їх, мовляв, в школі підучимо, тепер вони якраз відповідають тому місцю, де вони працювали до школи. Яка думка може скластися передусім у нас про себе самих, у нашої родини, як про чоловіка і батька. Як пішов в школу з інструктора, зав. відділу, секретаря парторганізації, так і повернувся ним. Значить, болван, висновок такий? Постає питання, чи треба закінчувати школу, щоб повернутися додому під поблажливу посмішку тих, з ким працювали і тих, хто не має партійної освіти і займають хороші місця не згідно зі своєю освітою, а завдяки своїм знайомствам» [28, арк.120-121].

На окремій листівці друкованими літерами було написано: «Сподіваємось, що Ви не забудете прибути на випускний вечір, як не забули приділити величезну увагу і проявити виняткову мудрість при розподіленні на роботу. Така увага не забувається. Вона залишається в пам'яті людини на все життя» [28, арк.124].

У цілому, увага до виховання студентської молоді в «правильному» ідеологічному напрямку виступала одним з пріоритетів як партійно-державних структур, так і всієї системи вищої освіти. При цьому виконувались два основних завдання, які часом були перехресними: 1) сформувати необхідний критичний мінімум «правильних» переконань, цінностей і моделей поведінки, 2) здійснити «перевиховання» і корегування вже прищеплених сімейних вихованням «шкідливих» поглядів. В українських умовах проблема ускладнювалась існуванням українського національного питання, яке намагалось конкурувати з проектом «єдиного радянського народу». Захоплення тим фактом, що значна кількість молодих громадян слідувала радянським ритуалам і виконувала відведені ролі «правильних» студентів не вичерпує глибини проблеми про вплив комуністичного виховання на формування «радянського громадянина». Перспективами її подальшої розробки є визначення співвідношення вищої освіти з іншими рівнями освіти, а також такими чинниками соціалізації особистості, як сімейне виховання, «родова пам'ять», повсякденність, ЗМІ, культура та інші.

Джерела та література

1. Леніну студентство присягає. Матеріали республіканського зльоту студентів України, які відбулися в лютому 1969 року в Києві. К.: Вища школа, 1969. 187 с.
2. Совет Министров СССР. Постановление от 22 января 1969 г. «Об утверждении положения о высших учебных заведениях СССР». Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6994.htm
3. Устав Коммунистической партии Советского Союза. Утвержден XXII съездом, частичные изменения внесены XXIII и XXIV съездами КПСС. Режим доступа: http://www.leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/Ustav_KPSS.html
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф.1. Оп. 71. Спр. 271. Доповідні записки обкомів КП України, міністерств і вузів республіки про хід перебудови роботи технікумів, розподіл плану прийому до вузів, про проведення наукових нарад і семінарів, про організацію роботи зі студентами-іноземцями та інші питання роботи вузів. 08.04.1964 – 30.12.1964.
5. Коммунистические идеалы и становление личности студента. Харків : Вища школа, ХГУ, 1977. 200 с.
6. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 209. Информация и справки обкомов КП Украины, институтов об отчетно-выборных собраниях в партийных организациях институтов, о состоянии идейно-воспитательной работы среди студентов, преподавателей высших учебных заведений. 06.02.1957 – 31.12.1957. 108 арк.
7. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 71. Спр. 244. Стенограмма республиканского совещания по вопросам перестройки работы вузов в свете требований Закона о народном образовании (5-6 травня 1960 року). 05.05.1960 – 05.07.1960. 283 арк.
8. Радянська освіта. – 1979. – 17 жовтня.
9. Інтерв'ю Ю.О. Каганова з С.І. Горбачовим. 16 серпня 2017 р.
10. Інтерв'ю Ю.О. Каганова з Г.В. Семеновим. 9 серпня 2017 р.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф.16. Оп.1. Спр.1171. Дело с копиями докладных записок, спецсообщений и информсообщений в ЦК КПУ, СМ УССР и КГБ СССР. 30.03.1973-26.04.1973. 356 арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8845. Звіти працівників народної освіти УРСР, які були у відрядженні за кордоном у 1975 році. 123 арк.
13. Днепр вечерний. – 1973. – 9 березня.
14. ГДА СБУ. Ф.16. Оп.1. Спр. 1034. С подлинниками докладных записок, спецсообщений и информсообщений в ЦК КПУ (возврат). 30.05.1974 – 25.06.1974. 253 арк.
15. Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXII. – С. 267-272.
16. Іван Коляска. Образование в советской Украине. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 961. Арк.140-177.
17. Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 147-159. Режим доступа: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_5_147
18. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0945. Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ. 21.09.1965 – 28.12.1965. 347 арк.
19. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1039. Письма в ЦК КПСС, записки отделов ЦК Компартии Украины, информация обкомов партии о совещании работников высшей школы Украинской ССР, о некоторых вопросах дальнейшего совершенствования подготовки кадров для зарубежных стран и по другим вопросам. 02.01.1974 – 19.12.1974. 110 арк.
20. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0951. Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы. 09.01.1967 – 23.03.1967. 361 арк.
21. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0962. Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы. 25.04.1968 – 24.05.1968. 314 арк.
22. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0963. Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы. 29.05.1968 – 10.06.1968. 408 с.
23. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 71. Спр. 219. Письма, информация обкомов партии, академии наук УССР, институтов, техникумов, министерств УССР о распределении молодых специалистов, проведении производственной практики студентов и по другим вопросам работы учебных заведений. 27.01.1958 – 25.12.1958. 139 арк.
24. Хархордин О.В. Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности. Изд. 2-е. СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2016. 508 с.
25. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 71. Спр. 254. Информация обкомов КП Украины о подборе кадров для работы за рубежом, работа со студентами-иностранцами, справки об обеспечении студентов общежитиями и другие вопросы работы вузов. 23.01.1961 – 02.06.1961. 140 арк.
26. ЦДАВО. Ф.166. Оп.17. Спр. 121. Документи, направленні до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформація, листування). 03.01.1991 – 29.04.1991. 161 арк.
27. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 73. Спр. 709. Протоколи партбюро, докладные записки министерства просвещения УССР, педагогических институтов – о воспитательной работе среди студентов педагогических институтов, о распределении

выпускников педагогических институтов и по другим вопросам педагогических институтов. 12.01.1956 – 04.12.1956. 167 арк.

28. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0977. Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы. 20.10.1969 – 18.12.1969. 342 арк.

Kahanov Yu. Higher educational institution as the environment of ideological education of a “new Soviet man” in Ukraine (the second part of XX century)

The article, based on the materials of the state archive of the Security Service of Ukraine and central state archives, analyses the role of ideological and political education in the environment of Soviet high school and its influence on the designing of the outlook and values of students in Ukraine in the second part of XX century. Attention is drawn to the formalism and superficiality of ideological direction measures, to their ambivalent efficiency. The influence of labor education in higher educational institutions on the formation of collectivism of the Soviet model is determined, the Russification policy and Soviet language discourse as factors of the unification of the public space is outlined. The question of the effectiveness of ideological education in the university environment of “correct” beliefs, values and models of the behavior of the “new Soviet man” and the correction of the already inoculated by the family education of “harmful” views is discussed.

Key words: *higher educational institutions, Homo Sovieticus, students, values, Soviet Ukraine.*